जङ्गमानि । त्रिपाद् त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपाद् अमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्रात्मकस्य दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थः" शा०भा० । मातृतोजन्मवतामपि सावित्र्या द्वितीयजन्माधानात् द्विजानां द्विजत्वम् । यज्जन्मैव हि सकलपुरुषार्थहेतुरिति मन्वादिशास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा, मनुः "आचार्य्यस्तस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः । उत्पादयति सावित्री सा सत्या साऽजराऽमरा । तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् । तत्रास्य माता सावित्री पिता चाचार्य्य उच्यते" । यद्यपि परमेश्वरः सर्वत्रामिन्नरूपतया वर्त्तमानस्तथापि समुपासने एव विशिष्टफलप्रदः, नान्यथा इदमपि दृष्टान्ततया योगियाज्ञवल्क्येन कथितम् "गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् । निःसृतं कर्म्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम् । एवं सहि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः । विना चोपसनादेव न करोति हितं नृषु" । गायत्र्याश्च स्ववाच्यब्रह्मणा सहाभेदात् प्राशस्त्यमाह व्यासः "न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्" । "गायत्रीस्थभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वरः अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति जीवेश्वरयोरहङ्कारप्रतिबिम्बितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यं भावयन् उपासीत" इति रघुनन्दनः । तत्र सत्स्वपि परमब्रह्मण उपासनाया बहुषूपायेषु गायत्र्येव तदुपासनायाः प्रधानोपायः इति प्राग्दर्शितेषु शास्त्रेषु प्रसिद्धम् । विशेषतः, गायत्र्यर्थः परं ब्रह्म एतदर्थमपि अनेन मन्त्रेणैव उपासना श्रेयस्करी "प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः । वाच्यः सईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति" योगीश्वरवाक्येन तथाभिधानात् ।

"गायत्र्याः २४ चतुर्विंशत्यक्षराणां यथा भावना कार्य्या, तथा ब्राह्मणसर्वस्वे विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं यथा "कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च । पञ्च बुद्धीन्द्रियार्थाश्च भूतानां चैव पञ्चकम् । मनोबुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च यदुत्तमम् । चतुर्विंशतिरेतानि गायत्र्या अक्षराणि च । प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्वगं पञ्चविंशकम् ।" अनेन पञ्चविंशतितत्त्वरूपतया सप्रणवगायत्र्यक्षराणां ध्येयतोक्ता । तत्र प्रत्यक्षरं देवताभेदमाह योगियाज्ञवल्क्यः । "अक्षरणान्तु दैवत्यं सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् । आग्नेयं (तत्) प्रथमं ज्ञेयं वायव्यञ्च (स) द्वितीयकम् । तृतीयं (वि) सूर्य्यदैवत्यं चतुर्थं (तुः) वैद्युतं तथा । पञ्चमं (व) यमदैवत्यं वारुणं (रे) षष्ठमुच्यते । बार्हस्पत्यं सप्तमन्तु (ण्) पार्ज्जन्यमष्टमं (यम्) विदुः । ऐन्द्रं तु नवमं (भ) ज्ञेयं गान्धर्वं दशमं (र्गः) तथा । पौष्णमेकादशं (दे) प्रोक्तं मैत्रावरुणं द्वादशम् (व) । त्वाष्ट्रं त्रयोदशं (स्य) ज्ञेयं वासवन्तु चतुर्द्दशम् (धी) । मारुतं पञ्चदशकं (म) सौम्यं षोड़शकं (हि) स्मृतम् । सप्तदशं (धि) त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतः परम् । (यः) । आश्विनञ्चैकोनविंशं (यः) प्रजापत्यन्तु विंशकम् (नः) । सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंश (प्र) मतः परम् । रौद्रं द्वाविंशकं (च) प्रोक्तम् त्रयोविंशन्तु (द) ब्राह्मकम् । वैष्णवन्तु (यात्) चतुर्विंशमेता ह्यक्षरदेवताः । जप्यकाले तु संस्मृत्य तासां सायुज्यतां व्रजेत्" ।

"तस्याश्च वेदसारता-नानाशास्त्रे दर्शिता यथा

"अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी । ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च । ततोऽपि धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गूर्वी श्रुतिर्द्विज । ततोऽप्युपनिषच्छ्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका । दुर्लभा सर्वमन्त्रेषु गायत्री प्रणवान्विता । न गायत्र्यधिकं किञ्चित्त्रयीषु परिविद्यते । न गायत्रीसमो मन्त्रो न काशी सदृशी पुरी । न विश्वेशसमं लिङ्गं सत्यं सत्यं पुनः पुनः । गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः । गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्रीति प्रगीयते । वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः । वाच्योऽसौ सविता साक्षाद्गायत्री वाचिका परा । प्रभावेनैव गायत्र्याः क्षत्रियः कौशिको वशी । राजर्षित्वं परित्यज्य ब्रह्मर्षिपदमीयिवान् । सामर्थ्यं प्राप चात्युच्चैरन्यद्भुवनसर्जने । किं किं न दद्याद्गायत्री सम्यगेवमुपासिता । न ब्राह्मणो वेदपाठान्न शास्त्रपठनादपि । देव्यास्त्रिकालमभ्यासाद्ब्राह्मणः स्याद् द्विजोऽन्यथा । गायत्र्येव परो विष्णुर्गायत्र्येव परः शिवः । गायत्र्येव परो ब्रह्मा गायत्र्येव त्रयी यतः" काशी० ।

इत्थं बहुविधशास्त्रे गायत्री सर्वेषां वेदानां सारांशतया सर्वाभीष्टहेतुतया च प्रसिद्धा । यदज्ञाने ब्राह्मण्यहानिर्भवति । सेयं वेदत्रयेऽपि समानरूपा" ।